

УДК 811.161.2'373

ДО ПИТАННЯ МОВНОЇ ОСНОВИ УКРАЇНСЬКО-БІЛОРУСЬКИХ ПИСЕМНИХ ПАМ'ЯТОК XIV–XVII ст.

Інна ЦАРАЛУНГА

*Хмельницький національний університет
вул. Інститутська, 11, Хмельницький, 29016
e-mail: tsaralunga@svitonline.com
Кафедра української філології*

У статті аналізується стан опрацювання мовної основи українсько-білоруських писемних пам'яток XIV–XVII ст. Виявлено розбіжність дослідників у їхніх поглядах, яка полягає у визначенні діалектної основи спільної для предків українців і білорусів писемно-літературної мови, її українського чи білоруського підґрунтя.

Ключові слова: українсько-білоруські писемні пам'ятки, мовна основа, мовні особливості, проблема розмежування.

Ареал українсько-білоруського пограниччя надзвичайно цікавий з історико-лінгвістичного погляду. Особливу увагу мовознавців привертає період XIV–XVII ст. як найбільш неоднозначний, невизначений щодо мовних рис, засвідчених писемними джерелами того часу.

Протягом XIV–XVI ст. значна частина білоруських та українських земель входила до складу Великого князівства Литовського. Слов'янська, а саме “руська”, мова набула офіційного статусу державної. На теренах, що належали Князівству Литовському, пізніше Королівству Польському, активно розвивалася канцелярська мова. Свідчення цього – велика кількість ділових паперів (статутів, грамот, актів гродських, земських, підкоморських судів) з елементами розмовних української і білоруської мов. Із поглибленням вивчення давніх актових документів постала проблема визначення їх мовно-національної належності. На сучасному етапі триває процес вироблення принципів розмежування пам'яток староукраїнської і старобілоруської мов. Особливо актуальною проблема мовної основи білорусько-українських писемних пам'яток XIV–XVII ст. стала сьогодні, коли “в умовах будівництва суверенних держав України та Білорусі, зростання патріотичних настроїв у суспільствах обох країн усе виразніше виявляються прагнення їхніх культурних еліт мати точно окреслене коло своєї культурної, зокрема писемної, історичної спадщини”¹. Тобто, аналіз мови писемних пам'яток із земель України і Білорусі періоду входження їх до Великого князівства Литовського має велике значення як для славістики загалом, так і для україністики і білорусистики зокрема.

У слов'янському мовознавстві історія вивчення українсько-білоруських середньовічних текстів охоплює чималий проміжок часу, починаючи з XIX–початку XX ст.

¹ *Піветорак Г.П.* Державна мова у Великому князівстві Литовському і проблема розмежування українських і білоруських пам'яток // *Мовознавство*. 2005. №3–4. С.80.

Витоки її знаходимо у працях П. Владімірова, В. Розова, С. Пташицького, О. Соболевського, І. Срезневського, С. Лінде².

У XX ст. проблема мовної основи українсько-білоруських пам'яток XIV–XVII ст. неодноразово порушувалась у славистиці. Білоруські мовознавці, слідом за відомим лінгвістом Ю. Карським, чи не одностайно стверджують, що пам'ятки, писані на білоруській території, є білоруськими³. Натомість, український учений І. Огієнко, ґрунтуючись на історичних свідченнях, істотних мовних ознаках, вироблених методологічних засадах розмежування українських і білоруських пам'яток, створив теорію української основи урядової канцелярської мови Литовського часу⁴.

Вивчення цієї проблеми особливо активізувалося на сучасному етапі розвитку української мовознавчої думки. Учені висловлюють думку про існування у XIV–XVII ст. спільної для предків українців і білорусів писемно-літературної мови. Розбіжність у їхніх поглядах полягає у визначенні її діалектної основи, українського чи білоруського підґрунтя.

На думку українського дослідника Ю. Шевельова, ранньосередньоукраїнський період розвитку української мови характеризується великою кількістю світських документів, складених українськими і білоруськими писарями у різних канцеляриях. Ці світські пам'ятки писалися так званою "руською мовою", що явно відрізнялася від церковнослов'янської у своїй основі і була творінням не однієї особи чи навіть однієї канцелярії, а "вислідом роботи кількох поколінь писарів"⁵. Учений стверджує, що ця мова "хиталася" між українськими і білоруськими рисами, тож в одних пам'ятках переважають перші, в інших – другі; у деяких випадках, нехай не так часто, вони виступають упереміш⁶. Окремий підрозділ монографії Ю. Шевельов присвятив питанню відмежування українських пам'яток від білоруських. Автор дав класифікацію українсько-білоруських пам'яток за їх мовними особливостями, простежив еволюцію церковної і світської (канцелярської) мов у XIV–XVI ст. Детально описавши способи розпізнавання українських чи білоруських пам'яток, мовознавець радив утриматися від використання спільних українсько-білоруських мовних рис, разом з тим, застеріг від надто жорсткого їх поділу. Визначальним критерієм при цьому, попри всю увагу до зазначеного в них місця написання, вважав їхні мовні риси⁷.

Про існування українсько-білоруського койне, близького й українським, і білоруським говорам, йдеться у статті "Уваги до українсько-білоруських мовних зв'язків періоду XIV–XVII ст." відомої дослідниці української мови Л. Гумецької⁸. Ця праця є

² *Владимиров П.В.* Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности от XI до XVII ст. Киев, 1890; *Розов В.* Значение грамот XIV и XV вв. для истории малорусского языка // "Университ. известия", 1907. Т.47. №5; *Пташицкий С.Л.* Описание книг и актов Литовской метрики. Санкт-Петербург, 1887; *Соболевский А.И.* Южнославянское влияние на русскую письменность в XIV–XV веках. Санкт-Петербург, 1894; *Срезневский И.И.* Древние памятники русского письма и языка (X–XIV веков). Санкт-Петербург, 1895; *Linde S.B.* O Statucie Litewskim ruskim językiem i drukiem wydany. Warszawa, 1816.

³ *Карский Е.Ф.* Труды по белорусскому и другим славянским языкам. Москва, 1962. С.253–262; *Шахун Л.М.* Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Мінск, 1963. С.87–90; *Жураўскі А.І.* Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Т.1. Мінск, 1967. С.33–34; *Жураўскі А.І., Крачко І.І.* Характар знешніх узаемаадносін беларускай літаратурнай мовы з іншымі славянскімі мовамі ў пачатковы перыяд яе фарміравання. Мінск, 1973. С. 5; Мова беларускай пісьменнасці XIV–XVII ст. // *А.М. Булыка* і др. Мінск, 1988; *Севяжынскі У.* Аб статусе беларускай і ўкраінскай моў у часы Вялікага Княства Літоўскага // *Метрыцапа: Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага.* Мінск, 2003. Т. 2. С.132–163.

⁴ *Огієнко І.* Українська літературна мова XVI ст. і український Крехівський Апостол. Т.1. Варшава, 1930. С. 224–236; *Огієнко І.* Розмежування пам'яток українських від білоруських. Жовква, 1934; *Огієнко І.* Історія української літературної мови / Упоряд., авт. передмови і коментарів *М.С. Тимошик.* 2-ге вид., випр. Київ, 2004. С.141–143.

⁵ *Шевельов Ю.* Відмежування ранньосередньоукраїнських пам'яток // *Шевельов Ю.* Історична фонологія української мови. Харків, 2002. С.501–506.

⁶ Там само. С.502.

⁷ Там само. С.504.

⁸ *Гумецька Л.Л.* Уваги до українсько-білоруських мовних зв'язків періоду XIV–XVII ст. (З приводу статті В.В.Аніченка "Да пытання аб беларуска-украінскіх моўных узаемадзясненнях старажытнай пары" // *Slavia.* XXXII (1,

критичним відгуком на статтю білоруського дослідника В. Аніченка “До питання про білорусько-українські мовні взаємодії...”. Авторка порушує питання необхідності вироблення критеріїв розмежування українських і білоруських пам'яток стародавньої доби. Аргументовано і коректно Л. Гумецька спростовує твердження білоруських учених про “білоруську природу” мови пам'яток і підкреслює, що саме мовна близькість північноукраїнських і білоруських говірок того часу зумовила виникнення українсько-білоруського койне, зафіксованого у пам'ятках письменства⁹. Л. Гумецька наголошує, що лише ретельний мовного аналіз кожного документа дасть змогу розмежувати писемні пам'ятки “західноруської доби”.

В енциклопедії “Українська мова” вжито застарілу назву староукраїнської і старобілоруської писемно-літературних мов – “західноруська писемна мова”¹⁰, зафіксовано й інший термін на її позначення – українсько-білоруська літературна мова XIV–XVI ст., описано лексичні, фонетичні, граматичні риси ділових документів – репрезентантів західноруської писемної мови: поплутання **ятя** з **е**, чітке розрізнення **ы** та **і**, закінчення **-ос**, **-єє** у Р. в. однини іменників жіночого роду, наявність лексичних запозичень з польської мови тощо. На думку одного зі співавторів енциклопедії, відомого українського мовознавця В. Русанівського, західноруська писемна мова стала першим етапом у розвитку староукраїнської і старобілоруської літературних мов.

Про дивну з наукового погляду ідею існування українсько-білоруської мови, зафіксованої у грамотах Великого князівства Литовського, висловлюється українська дослідниця Л. Коць-Григорчук¹¹. Вона вказує на необґрунтованість думки щодо функціонування у Великому князівстві Литовському “четвертої східнослов'янської мови”, система якої, начебто, на різних рівнях у подібних пропорціях сприйняла українські та білоруські субстратні риси. Історик мови вказує на хибність терміна “руська” мова, який часто використовується у мовознавчих працях, а також стверджує, що мова грамот XIV–XV ст. – українська, це підтверджують результати ґрунтового діалектологічного та лінгвогеографічного дослідження українських говірок¹².

До полеміки на заявлену тему долучився відомий український мовознавець В. Німчук. У статті з даного питання він виклав причини виникнення труднощів при визначенні мовно-національної належності українсько-білоруських актових документів XIV–XVIII ст., розглянув різні підходи до вирішення цієї непрості проблеми¹³. Доводячи безпідставність територіального критерію розмежування пам'яток староукраїнської і старобілоруської мов як основного, автор застерігає від збагачення білоруської філології власне українськими набутками.

Ґрунтовну розвідку проблемам “руської мови” Великого князівства Литовського та Речі Посполитої присвятив український діалектолог, історик української мови В. Мойсієнко¹⁴. Простеживши історію її вивчення у вітчизняному і європейському мовознавстві, дослідник з'ясував зміст поняття “руська мова”, ретельно проаналізував аргументи різних учених щодо розмежування українських і білоруських пам'яток і підсумував, що “руська мова” не постала на основі живих мовних рис одного з народів – білоруського чи українського – й однозначно для українців та білорусів у період їх входження до складу Великого князівства Литовського була спільною¹⁵. Мовознавець зауважив, що у студіях

1963) // Дослідження з української та російської мов. Київ, 1964. С.252–258.

⁹ Там само. С.256.

¹⁰ Русанівський В.М. Західноруська писемна мова // Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), М.П.Зяблюк та ін. Київ, 2000. С.182.

¹¹ Коць-Григорчук Л. Походження автора пам'ятки і метод накладання ареалів // Українська історична і діалектна лексика. Вип.5. Львів, 2007. С.429.

¹² Там само. С.430.

¹³ Німчук В.В. До проблеми розмежування // Пам'ятки України: історія та культура. 2002. № 3–4. С.170–175.

¹⁴ Мойсієнко В.М. Про національний статус “руської мови” в часи Великого князівства Литовського та Речі Посполитої // Мовознавство. 2005. №1. С.67–82.

¹⁵ Мойсієнко В.М. Про національний статус “руської мови” в часи Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. С.82.

багатьох учених несправедливо нехтувано даними одного з українських територіально-мовних утворень – поліським наріччям, оскільки “руська мова” до XVII ст. існувала у двох варіантах: південноукраїнському та північноукраїнсько(полісько)-білоруському. На підставі ретельного студіювання заявленої проблеми В. Мойсієнко дійшов висновку, що вона і сьогодні не має остаточного розв’язання з огляду на об’єктивні складні моменти (спільна історична доля українців і білорусів, успадкована обома східнослов’янськими народами писемна традиція Київської Русі), і суб’єктивні труднощі на кшталт заангажованості підходів до вивчення проблеми, намагання представниками того чи іншого етносу по-своєму тлумачити кожну пам’ятку, акцентуючи на ознаках, властивих лише тій чи іншій мовній системі¹⁶.

Питання національної ідентифікації мови середньовічних українських і білоруських писемних пам’яток досліджує відомий український учений Г. Півторак. Зокрема, у статті “Державна мова у Великому князівстві Литовському і проблема розмежування українських та білоруських писемних пам’яток”¹⁷ він аналізує сучасний стан проблеми, визначає недоліки існуючих критеріїв, дає рекомендації щодо подальших пошуків, найприйнятніших і для українців, і для білорусів підходів до її розв’язання. Автор висловлює думку про перспективність застосування ймовірісно-статистичного методу у вирішенні проблем розмежування білоруських та українських ділових писемних пам’яток¹⁸.

Австрійський славіст М. Мозер, який надзвичайно плідно працює у ділянці українського мовознавства, у студії “Руська (білоруська та українська) мова середньої доби: загальна перспектива” доводить, що східнослов’янська канцелярська мова виникла на білорусько-українській народній основі¹⁹, тобто, має і білоруські риси, й українські мовні ознаки. Він простежує як внутрішні процеси розвитку української і білоруської мови середньої доби, так і позамовні впливи на формування східнослов’янських мовних варіантів XIV–XVIII ст. Детально проаналізувавши фонологічні, морфологічні, синтаксичні особливості руських текстів, учений засвідчив неупереджений погляд на мовну ситуацію українсько-білоруських земель періоду середньовіччя.

Огляд сучасних студій у галузі українського мовознавства щодо питання мовної основи українсько-білоруських писемних пам’яток XIV–XVII ст. підтверджує, що розглядана проблема є надскладною і на сьогоднішній день не має єдиного розв’язання. Дотепер не вироблено єдиної термінології на позначення мови, не сформовано спільного погляду на природу мови давніх текстів, не визначено чітких критеріїв розмежування українських і білоруських пам’яток, що й обґрунтовує неабияке зацікавлення цим мовним матеріалом, багато в чому дискусійним і заплутаним. Детальний і виважений аналіз мовних особливостей світських документів XIV–XVII ст. з урахуванням територіального принципу, графічних і палеографічних особливостей текстів, із визначенням їх функціональної ролі, із застосуванням нових методів дослідження дасть підстави зробити обґрунтовані висновки про основу літературної мови того часу.

TO THE PROBLEM OF LANGUAGE BASIS OF UKRAINIAN AND BELARUSIAN WRITTEN MEMORIALS OF XIV–XVII CC.

¹⁶ *Мойсієнко В.М.* Територіально-мовне членування у світлі писемних пам’яток // Вісник Львів. ун-ту. Серія філол. Вип. 34. Ч.2. Львів, 2004. С.93–98; *Мойсієнко В.М.* Про національний статус “руської мови” в часи Великого князівства Литовського та Речі Посполитої // Мовознавство. 2005. №1. С.67–82; *Мойсієнко В.М.* Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст. Житомир, 2006; *Мойсієнко В.М.* Походження поліських говорів // Українська історична та діалектна лексика. Львів, 2007. Вип. 5. С.452–462.

¹⁷ *Півторак Г.П.* Державна мова у Великому князівстві Литовському і проблема розмежування українських та білоруських писемних пам’яток // Мовознавство. 2005. №3–4. С.80–84.

¹⁸ Там само. С.84.

¹⁹ *Мозер М.* Руська (білоруська та українська) мова середньої доби: загальна перспектива // Мозер М. Причинки до історії української мови / За заг. ред. С. Вакулєнка. Харків, 2009. С.55–74.

Inna TSARALUNGA

*Khmelnytsky National University
11, Instytutska Str., Khmelnytsky, 29016
e-mail: tsaralunga@svitonline.com
The Ukrainian Philology Department*

Problem condition of language basis of Ukrainian and Belarusian written memorials of XIV–XVII century elaboration was analyzed in the article. History of studying of Eastern Slavonic medieval texts in Slavistic overcomes rather long period of time. Investigations suggest the existence of common written and literary language for both Ukrainian and Belarusian ancestors in XIV–XVII century. Difference in their opinions is in the definition of its dialectal basis.

Key words: Ukrainian and Belarusian written memorials, language basis, language peculiarities, the problem of differentiation.

К ВОПРОСУ О ЯЗЫКОВОЙ ОСНОВЕ УКРАИНСКО-БЕЛОРУССКИХ ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКОВ XIV–XVII в.

Инна ЦАРАЛУНГА

*Хмельницький національний університет
ул. Інститутська, 11, Хмельницький, 29016
e-mail: tsaralunga@svitonline.com
Кафедра української філології*

В статье анализируется состояние разработки языковой основы украинско-белорусских письменных памятников XIV–XVII вв. Обнаружены расхождения исследователей во взглядах, а именно в определении диалектной основы общего для предков украинцев и белорусов письменно-литературного языка, его украинских или белорусских корней.

Ключевые слова: украинско-белорусские письменные памятники, языковая основа, языковые особенности, проблемы размежевания.

Стаття надійшла до редколегії 29.09.2010
Прийнята до друку 29.10.2010